

**XIX-ASR BIRINCHI YARIMIDAN XX-ASR IKKINCHI YARIMIGACHA O'RTA OSIYODA
YUZBERGAN INGLIZ-RUS RAQOBATIDA XONLIKLARNING AHAMIYATI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15478673>

Isoqov Sobirjon Murodjon o'g'li

*Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti Namangan filiali Ijtimoiy gumanitar fanlar
kafedra o'qtuvchisi*

@sobirjonisoqov7755gmail.com, +999775530

No'monov Kamronbek Kozimjon o'g'li

*Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti Namangan filiali talabasi
kamronbeknomonov76@gmail.com, +910541406*

**THE IMPORTANCE OF THE KHANATES IN THE ANGLO-RUSSIAN RIVALRY IN CENTRAL
ASIA FROM THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE SECOND HALF OF THE 20TH
CENTURY**

Isokov Sobirjon

*Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Sciences, Tashkent Kimyo
International University of, Namangan Branch @sobirjonisoqov7755gmail.com, +99 899
977 55 30*

No'monov Kamronbek

*Student of the Tashkent International
University of Chemistry, Namangan Branch
kamronbeknomonov76@gmail.com, +99 891 054 14 06*

**ЗНАЧЕНИЕ ХАНСТВ В АНГЛО-РУССКОМ СОПЕРНИЧЕСТВЕ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА.**

Исоков Собиржон

*Преподаватель кафедры Социально-гуманитарных наук Наманганского
филиала Ташкентского международного химического университета
@sobirjonisoqov7755gmail.com, +999775530*

Нумонов Камронбек

*Студент Наманганского филиала Ташкентского международного химического
университета
kamronbeknomonov76@gmail.com, +910541406*

Anotatsiya. Ushbu maqolla XIX-asr birinchi yarimidan to XX-asr ikkinchi yarimigacha bo'lgan davirda xonliklar va ingliz elchilari o'rtasidagi muzokaralar va Amir Nasrulloning

nima sabadan inglizlar bilan itfoqdosh bo'lmaganligi sablari haqida. Inglizlarning nima uchun O'rta Osiyoga qiziqishlari katta bo'lganligiga va ingliz rus raqobatining jadalashuvi ruslarning O'rta Osiyoni bosib olish to'grisida ma'lumotlar mavjud.

Kalit so'zlar: *xon, itfoqdosh, ingliz, rus, raqobat, Qo'qon, Marg'ilon, "Tarixi Jadidi Toshkandiy", Eron, Qashg'ar, talash, hudud.*

Abstract. *This article is about the negotiations between the khanates and the British ambassadors from the early 18th to the early 20th centuries and the reasons why Amir Nasrullah did not ally with the British. It contains information about why the British were so interested in Central Asia and the intensification of Anglo-Russian rivalry and the Russian conquest of Central Asia.*

Keywords: *khan, ally, English, Russian, competition, Kokand, Margilan, "Tarihi Jadidi Tashkentdiy", Iran, Kashgar, plunder, territory.*

Аннотация. *В этой статье рассказывается о переговорах между ханствами и британскими послами с начала XVIII до начала XX века, а также о причинах, по которым Амир Насрулла не вступил в союз с британцами. Имеются сведения о том, почему британцы были так заинтересованы в Центральной Азии, и об усилении англо-русского соперничества, которое привело к российскому завоеванию Средней Азии.*

Ключевые слова: *хан, союзник, английский, русский, конкуренция, Коканд, Маргилан, «Тариhi джадиди Ташкентдий», Иран, Кашгар, разграбление, территория.*

KIRISH

XVIII-XX asrlarda ruslarni Markaziy osiyoni bosib olishga bo'lgan qiziqishlari yanada ortadi. Bu vaziyatda inglizlar va ruslar o'rtasida ziddiyatlar vujudga kela boshlagan edi. Bu ikki davlat uchun Markaziy Osiyo juda ham muhim hududiy birlik hisoblanar edi. Ruslarning maqsadi O'rta Osiyoni bosib olish bo'lsa inglizlarning maqsadi ruslarni O'rta Osiyoni bosib olishini oldini olish edi. Bu davrda inglizlarni nima uchun O'rta Osiyoni ruslar tomonidan bosib olinishiga qattiq qarshilik qilishining sababi mavjud edi. Bu ham bo'lsa Hindiston. Hindiston inglizlarni o'sha davirda eng katta va eng muhim mustamlakasi edi. Agar ruslar O'rta osiyoni bosib oladigan bo'lsa keyingi navbat Hindiston bo'lishi mumkin edi. Yana bir sabablardan biri. Inglizlar Markaziy Osiyo xalqlarini birlashtirishga muvofaqat o'rta sharqdagi qudratli itfoqdoshga ega bo'lardi va bu itifoqdosh yordamida ruslarga qarshi kurashishgan bo'lar edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Mazkur davrga oid bir qator manba va adabiyotlar mavjud bo'lib, avvalo, ularni ikki guruhga: manba va tarixiy adabiyotlarga tasniflash mumkin. XIX asr birinchi yarmida O'rta Osiyoga ingliz ekspansiyasi davrida yaratilgan manbalar sirasiga, asosan, 1800-1850-yillarda

O'rta Osiyo mintaqasida safarda bo'lgan Buyuk Britaniyaning "Ost Indiya" savdo kompaniyasi vakillari hamda harbiylar: Mir Izzatulla, Uiliam Murkroft, Jorj Terbek, Aleksandr Byorns, Artur Konolli, Charles Charles Stoddart, Jeyms Abbot, Richmond Shekspir, Joseph Wolff kabilarning safar xotiralarini kiritish mumkin.

Jumladan, Mir Izzatulla (asli Meer Izzut Oollah) – "Ost Indiya" savdo kompaniyasi vakili, 1812-1813-yilda Buxoro amirligiga Villiam Murkroft tomonidan ot savdogari sifatida yuborilgan. Buxoro amirligi va Qo'qon xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy holati haqida ma'lumot beruvchi "Travels in Central Asia by Meer Izzut Oollah"[1] asarini yozgan. Mazkur manba Hindistonning Kal'kutta shahrida Kapitan Hendersen tomonidan Mir Izzatulloning fors tilida, arabiy imloda yozgan qo'lyozmasidan ingliz tiliga tarjima qilingan va 1872-yilda chop ettirilgan. Manba muallifi Mir Izzatullo Qo'qon xonligi va Buxo amirligi hududini ingliz josuslari orasida o'rganilishining ilk bosqichini boshlab bergan. Mir Izzatulla xonliklar hududiga shaxsan ikki yillik safari davomida o'zi ko'rgan va mahalliy aholi bergan ma'lumotlari asosida, tarixiy jarayonlarni hamda topografik ma'lumotlarni tahlil qilgan holda o'rgangan. U shaharlar mudofasi, qishloq va shaharlar orasidagi masofa, qo'shin tuzilishi va tarkibi, undagi bo'linmalar, shuningdek, askarlar soniga jiddiylik bilan yondashgan. Shuningdek manbada xonliklarning harbiy qudrati ketma-ketligi ham yoritilgan. Jumladan, xonliklar ichida harbiy jihatdan eng kuchlisi 100 ming otliq askarga ega bo'lgan Buxoro amirligi haqidagi faktlarni keltiradi. Ikkinchi o'rinda Qo'qon hukumdori Umarxonning 40 minglik qo'shini turishini, uchinchi o'rinda O'ratepa valiysi Mahmudxon ekanligini, undan keyingi o'rinda Shahrisabz hokimi Niyoz Ali ismli amaldor turishini birmabir keltiradi.

Mazkur davrga oid yana bir muhim manba ingliz millatiga mansub Ost Indiya kompaniyasi veteranari Villiam Murkroftga (William Moorcroft) tegishli bo'lib, unda muallif 1819-1825-yillar davomida Buxoro amirligiga uyushtirilgan ekspeditsiya natijalari o'z aksini topgan. Buxoro va Qo'qonning harbiy holati va savdo aloqalari haqida qimmatli ma'lumotlar taqdim etuvchi "Travels in the Himolayan provinces of Hindustan and the Panjab; In Ladakh and Kashmir; in Peshavar, Kabul, Kunduz and Bukhara" mazkur asar 1841-yil Londonda nashrdan chiqqan. [2] Manbada, asosan, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo hududi orqali Hindistonga yurish qilishi mumkin bo'lgan hududlar, mazkur hudud hukumdorlari va ularda mavjud harbiy askar, qurol-aslaha, mudofaa inshootlari haqida tahliliy ma'lumotlar berilgan. Unda xonliklarning ichki siyosati, ularning harbiy qobiliyati va inglizlar uchun ahamiyatli jihati yoritilgan.

Mazkur davrga oid yana bir ingliz manbasi Aleksandr Byorns (Alex Burnes)ning "Travels into Bokhara" asari bo'lib, uning to'liq nomi "Travels into Bokhara; Being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persi [3]"dir. Ushbu asar O'rta Osiyo xonliklari va unga qo'shni Afg'oniston, Eronning siyosiy va harbiy hayoti haqida ham ma'lumotlar beradi. Asarda yana toponomik, kartografik va etnografik xususiyatga ega bo'lgan qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin. Bu tarixiy manba ingliz harbiysi Aleksandr Byornsning O'rta Osiyoga safari davomida yozilgan bo'lib, uch tomdan iborat va 1834-yilda

Buyuk Britaniya poytaxti Londonda nashr qilingan. Uning zimmasiga yuklatilgan vazifalardan biri Oks (Amudaryo)ni zimdan tadqiq qilish edi [4], negaki Rossiya imperiyasi shimoli-g'arbdan dastlab Kaspiy, so'ngra Orol dengizidan Amudaryo orqali suzib kelib, avval Balxga (Afg'oniston hududiga), keyin esa Hindistonga hujum qilishi mumkin degan inglizlar orasida tashvish bor edi. "Travels into Bokhara" asari Buxoro amirligining harbiy kuchlari va diplomatik holati haqida ham muhim faktlarni taqdim etadi. Byorns Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari o'rtasidagi strategik raqobatni hamda qo'shinlar sonini ta'riflaydi, jumladan, Buxoroning XIX asr 30-yillarida 74 ming qo'shin to'play olganini qayd etadi. [5] Byornsning o'rganishlari Rossiya va Angliya o'rtasidagi geosiyosiy raqobatni ham ko'rsatadi.

Yana bir ingliz razvedkasi xodimi Artur Konolli (Arthur Connolly) 1830- va 1840-yillarda O'rta Osiyoga kelib, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi haqida katta harbiy ma'lumotlar to'plagan. Konolli o'zining "Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Affghaunistan [6]" asarida xonliklarning harbiy kuchlarini va ularning ichki nizolarini o'rgangan. Uning ekspeditsiyasi Rossiya imperiyasining janubga qarab kengayishini nazorat qilish uchun muhim bo'lgan. Afsuski Artur Konolli do'sti Charles Charles Stoddartni qutqarish uchun Buxoroga kelgach, ikki yillik asirlikdan keyin 1842-yilda amir Nasurullo (1826-1860) tomonidan qatl etilgan.

Mazkur davr tarixiga oid yana bir manba 1839-yil Xiva xonligida bo'lgan ingliz zobiti Jeyms Abbot (James Abbott) tomonidan yozilgan bo'lib, "St. Petersburg during the late Russian invasion of Khiva [7]" nomi bilan 1876-yil Londonda chop etilgan. Mazkur asarda Xiva xonligining mudofaa tizimi va harbiy qurollari hamda ularning sonini yoritiladi. Shuningdek, Xiva xonligining siyosiy-ijtimoiy ahvoli, uning hukumdori Olloqulixon (1825-1842-yy.) shaxsiyati, xonlikning harbiy kuch qudrati haqidagi ma'lumotlar bilan birga bir qancha etnografik, topografik, kartografik ma'lumotlarni ham olish mumkin. Ma'lumki, J. Abbot 1839-yilda Rossiya imperiyasining Orenburg general-gubernatori Perovskiy boshchiligidagi harbiy ekspeditsiyani Xiva xonligiga hujumini qaytarish maqsadida yuborilgan. Bu davrda ingliz hukumati Rossiya imperiyasining tobora janubga siljib, Hindistonga yaqinlashishidan cho'chib, Kapitan Jayms Abbotni hali ruslarning Perovskiy boshchiligidagi qo'shini Xivaga yetib kelmasidan avval urush baxonasi bo'lgan Xiva xonligidagi rus asirlarini ozod qilishga Olloqulixonini ko'ndirish uchun yuboradi [8] va missiya muvaffaqiyatsiz tugagagach o'lka hududiga Hindistondagi ingliz hukumati tomonidan Richmond Shekspir yuboriladi. So'ng missiya nihoyasiga yetkaziladi. Jeyms Abbot esdaliklarida bu jarayonlar o'z aksini topgan.

Yana bir xorijiy manba bu 1845-yil AQShning New York shahrida Joseph Wolff (Joseph Wolf) muallifligida chop ettirilgan "Narrative of Mission to Bukhara in 1843-1845 years, to ascertain The Fate of Colonel Charles Stoddart and Captain Conolly" [9] asari mazkur mavzuni yoritishda muhim ahamiyat kasb etuvchi asosiy manbalardan biri sanaladi. Mazkur asar 28 bob, 384 ta sahifadan iborat bo'lib, asar muallifi Joseph Wolff 1844-yilda Buxoro amirligida bo'lgan va ingliz mahbuslari: Kolonel Charles Stoddart va kapitan Artur

Konollining ayanchli taqdirini o'rgangan. Shu asnoda u amirlikning harbiy holati va to'pchiboshi tabrizlik bo'lgan Abdulsamudxon haqida muhim ma'lumotlarni qayd etadi.

Ikkinchi guruhga mansub adabiyotlar mualliflari Demertius Boluger[10], Frederic John Goldsmid [11], Henry Rawlinson[12], Henry Howrth [13], Charles Marvin [14], Charles Macgregor [15] va boshqalar hisoblanadi. Mazkur mualliflarning asarlari O'rta Osiyoga Buyuk Britaniya ekspansiya harakatlari hamda mazkur davrdagi xonliklar tarixi haqida muhim ahamiyatga ega bo'lgan asarlar hisoblanadi. Ularda XIX asrning birinchi yarmida mintaqadagi davlatlarning siyosiy, geosiyosiy, harbiy, savdo va moliyaviy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga oid ma'lumotlar bayon qilinadi. Shuningdek, yuqoridagi adabiyotlar "Katta o'yin"ning ingliz "o'yinchilar" – Mir Izzatulla, Viliam Murkroft, Artur Konolli, Aleksandr Byorns, Koloniel Charles Stoddart, Jeyms Abbot va Richmond Shekspirlarning izlanishlariga hamda ularning safar kundaliklariga asoslangan holda yoritib berilgan. Bundan tashqari Mery Holdsworthning 1959-yil Oxford nashriyotida bosib chiqarilgan "Turkestan in the nineteenth century" [16], K E Meyer ., B. B Shareenlarning hammuallifligida 1999-yilda New Yorkda kitobi bosib chiqariladi [17].

TAHLILLAR VA NATIJALAR

XX- asrning ikkinchi yarimida aniqroq aytganda 1959-yilda Markaziy Osiyo hududiga tashrif buyurgan ingliz tarixchisi Meri Mery Holdsworthning XIX-asr Turkiston nomli asarida XVIII-asr oxiridan XX-asr oxirigacha bo'lgan davrlarda Buxoro amirligi Qo'qon xonligi va Xiva xonligi hududidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy holat haqida qimmatli ma'lumotlarini beradi. Biz bilamizki bu davrda Markaziy Osiyo hududida rus bosqinchilari o'zlarining bosqinchilik yurishlarini amalga oshirayotgan edi. Bu davr Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning eng dahshatli va eng achinarli davridir. Mening fikrimcha rus bosqinchilarini Markaziy Osiyo hududini bosib olinishga yo'l qo'yib bergan eng katta ayibdorlar xonlar va amirlardir. Meri Mery Holdsworth ham o'zining asarida Markaziy Osiyoni bosib olinishi to'g'risida bunday yozadi: XVIII-asr oxirida Markaziy Osiyo hududida 3ta asosiy xonlik mavjud bo'lgan ular mamlakatni an'anaviy taxtga o'tirish orqali (ya'ni monarxiya) boshqaruv tizimida davlatni boshqargan. Buxoroda mang'itlar sulolasi Qo'qonda minglar sulolasi Xivada Eltuzarlar oilasi hukmronlik qilgan edi. Ularda o'tgan ikki yuz yilga qaraganda ichki zidiyatlar kuchli edi. Xonliklar Fors Afg'oniston va Qashg'ar bilan do'stona aloqalarni yo'lga qo'yib Rossiyaning O'rta Osiyoga kirib kelishiga qarshilik qilmadi. [16] O'z asarida Mery Holdsworth shunday yozadi. Rossiya imperiyasi birinchi navbatda Qo'qon xonligi hududlarini o'z tasarufiga kirita boshlaydi. Rus bosqinchilari Qo'qon xonligiga qarashli bo'lgan Toshkentga bosqinchilik yurishlarini amalga oshirayotgan bir vaqtda Buxoro Amirligi Qo'qon xonligiga yordam bermaydi. Bu jang haqida jangni o'z ko'zlari bilan ko'rgan tarixchi Muhammad Solih o'zining "Tarixi Jadidi Toshkandiy" asarida shunday ma'lumot beradi: Butun osmonni tutun va chang qoplab oldi, nihoyat ruslar yaqindagi tepalik tomon chekinib, mudofaaga o'tishga majbur bo'ldilar. Qamalda yotgan shaharliklar buni ko'rib juda quvondilar, yetti yashar boladan tortib yetmish yashar chollargacha g'alabani qutlab, sarbozlarga ovqat, sharbat, issiq non keltirib turdilar. Lekin rus qo'shinlari o'zlarini o'nglab, qayta hujumga o'tib,

Toshkent qo'shinlarini orqaga chekintirdi». Toshkent xavf ostida qoldi shahar aholisi Buxoroga amiri Amir Muzaffardan yordam so'rash maqsadida o'z elchilarini Buxoroga jo'natdilar. Elchilar Buxoro amiri Amir Muzaffardan Toshkent aholisiga nisbatan maqtanchoqlik va ahmoqlik qilib shunday yozilgan maktubni olib keladi: «Men bir rus lashkarboshisi bilan jang qilishni or nomus deb bilaman. Xohlasam to'ppa-to'g'ri Moskva yoki Peterburgga borib rus davlati bilan urushaman» maktubda shunday deb yozilgan edi [18]. Bu jumladan shuni anglab yetish mumkinki Buxoro amiri Amir Muzaffar juda ham kibrli va maqtanchoq bo'libgina qolmay davlat ishlarida layoqatsiz va juda ham ahmoq inson bo'lgan. Agar Davlat ishlarida layoqatli hukumdor bo'lganida rus podsholigiga o'z josuslarini yuborib rus davlatni qanday qudratli ekanligini bilardi va unga qarshi kurashish uchun oldindan tayorgarlik ko'rib borardi. Ammo u bunday ishqilmadi, u ruslarni Buxoro hududiga bostirib kelgunicha ularga qarshi bironta ish qilmadi aksincha mayshatga berildi. Mening fikrimcha Amir Muzaffarning o'rnida davlat ishlarida layoqatli hukumdor bo'lganida ruslarni O'rta Osiyoga kirib kelmasidan oldin xonliklarni birlashtirib Afg'oniston, Eron va Hindiston bilan do'stona aloqalarni yo'lga qo'yib qo'shinlarini zamonaviy qurollar bilan qurollantirib qo'ygan bo'lardi va ruslarni Markaziy Osiyo hududiga bostirib kelishiga qarshilik qilib ularga qaqshatqich zarbalar berib ularni chekinishga majbur qilgan bo'lardi. Biz bilamizki ruslar Markaziy Osiyo hududini ancha yillar oldin bosib olishni rejalashtirgan va jangovar tayorgarlik ko'rishgan va bu hudud haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lish uchun o'z elchilarini yuborishgan. Xususan Imperator Pyotr I hukumronlik davrida Rossiyadan Buxoro amirlik hududiga elchi sifatida Florio Beneveni 1718-yil elchi qilib jo'natadi. Pyotr I ning bu elchilikni yuborishdan ko'zlagan asosiy maqsad shuki uni amudaryo bo'yidagi oltinlar va tabiiy boyliklarni qo'lga kiritish edi. Shu missiyani bajarish uchun Florio Beneven 7 yil davomida ya'ni 1725-yilgacha Buxoroda josuslik qiladi [20]. Undan tashqari u sharqqa eltadigan suv va quruqlik yo'llarini o'rganishi va Buxoro qurolli kuchlari tuzilmasini hamda ularning holatini aniqlashi va Buxoroning Eron, Xiva va Turkiya bilan o'zaro aloqalari qanday ekanligini haqida ma'lumotlar toplashi kerak edi. Biroz vaqt o'tgandan so'ng inglizlar ham Buxoroga qiziqish bildira boshlaydi. Xususan 1831-1833 yillarda L.A. Byorns (Lieut Alex Burnes) ingliz hukumati tomonidan Buxoroga sayohatchi niqobi ostida josuslik uchun jo'natiladi. Byornsni o'z asarida yozgan ma'lumotlariga qaraganda o'zbek xalqi soda va so'zlashganda juda ham samiyimiyatini aytib o'tadi. Meni yaxshi bilmaganligi uchun ham menga bozorlardagi ahvoldan tortib xonlarning siyosiy ahvoligacha ma'lumot berdi deydi Byorns [3]. Bu sayohatdan ko'zlangan asosiy maqsadlaridan biri shu ediki Buyuk Britaniyani O'rta Osiyo bozorini qudratini ko'rish va bu bozorni egallash bo'lgan. Bu ruslarni noqulay ahvolga solib qo'ygan. Sababi bu davirda Rossiya yevropa davlatlaridan iqtisodiy jihatdan qoloq bo'lgan va Markaziy Osiyo bozorlarida ingliz mollari paydo bolsa rus mollargiga bo'lgan extiyoj keskin kamayishi mumkin bo'lgan. Hamda Markaziy Osiyo inglizlar tomonidan bosib olinishi mumkinligidan qo'rqgan. Inglizlarda Markaziy Osiyoni bosib olishga e'xtiyoji bo'lmagan. Ular faqatgina Markaziy Osiyoni ruslar tomonidan bosib olinishini oldini olib Xonlarning qo'shinlarini

kuchaytirish ruslarga qarshi kurashda o'zlari uchun kuchli itfoqchi yaratish edi. Shu maqsadda Buxoro amiri Amir Nasrulloni qo'shinlarini kuchaytirish uchun Eronlik bo'lgan ingliz josusi Abdulsamad Tabriziy 1834-yili Buxoroga yuboriladi. Bu haqida bizga Mulla Olim Majdumning "Tarixi Turkiston" asarida shunday ma'lumot beradi: Abdusamad Tabriziy Buxoroga kelgach, ingliz agenturasi tomonidan topshirilgan vazifalarni bajarishga kirishdi. Tez orada u Buxoro amiri Nasrulloning ishonchini qozonib, Buxoroda Yevropa tartibida muntazam qo'shin tuzishga erishdi [19]. 1838-yilda o'tkazgan harbiy islohotga ko'ra, dastlab, 800 kishilik sarbozlar va 250 kishilik to'pchilardan iborat muntazam qo'shin tuzilgan. Sarbozlar maxsus kiyim nayzali miltiq, qilich va to'pponcha bilan ta'minlangan. To'pchilar qismini shakllantirishda chetdan to'p quyuvchi va to'pdan otish ilmini o'rgatuvchi mutaxassislar jalb etilgan [19]. Bundan ko'rinib turibdiki bu davrda Amir Nasurilloning armiyasi Xiva va Qo'qon xonliklariga qaraganda kuchliroq bo'lgan. U bu armiya bilan 1842-yil Xo'jand va O'ratepa shaharlarini bosib olishga muvofaq bo'ladi. Amir Nasurilloning yangi tuzilgan otryadning raxnamosi Abdusamad Tabriziyning obro'yi ortib ketadi. Lekin uning bu hursandchiligi uzoqqa cho'zilmaydi. U Charles Stoddart va Arthur Conolyga yordam berayotganini ko'rib uni ingliz josusligida ayiblab Amir Nasurullo buyurug'i bilan osib o'ldiriladi [19]. Buyuk Britaniyani Nasurullo qo'shinlarini kuchaytirishga bir nechta sabablar bor. Ulardan biri Rossiyaning Markaziy Osiyo hududiga kirib kelishini oldini olish va Markaziy Osiyoni ruslar va inglizlar o'rtasidagi bufer hudud vazifasini bajaruvchi hudud qilish maqsadi bor edi. Qadimgi va hozirgi zamonda ham yirik davlatlar o'rtasidagi bufer hudud vazifasini bajaruvchi davlatlar muhim ro'l o'ynaydi. Sababi bu davlatlar ikkita yirik davlatni chegaralarini va ular o'rtasidagi masofani saqlashda yordam beradi. Yirik davlatlar orasidagi masofa qanchalik uzun bo'lsa ularning bir birigi hujum qilish extimoli shunchalik kamayadi. Inglizlar shuning uchun ham Markaziy Osiyoga yordam berishgan va keyinchalik bu hududlardan katta daromad olishni ham rejalashtirgan. Ya'ni Markaziy Osiyo hududida o'z mollarini va Eron va Arab kabi bir necha yirik davlatlar bozorlarida savdo qilish imkoniyatini qo'lga kiritish edi. Inglizlarni O'rta Osiyoga yordam berishining so'ngi eng asosiy sababi Hindistonni tashqi dushmandan himoya qilish. Chunki agar ruslar Markaziy Osiyoni bosib oladigan bo'lsa Hindistonga yurishlarini amalga oshirish oson bo'ladi va Rossiyaning keyingi nishoni katta extimol bilan Hindiston bo'ladi deb havotirlangan. Shuning uchun o'z inglizlar elchilaridan biri Charliz Stodart 1838-yilda Amir Nasurillo huzuriga Buxoroga jo'natiladi. Charles Stoddart Buxoroga kelganida, u to'liq harbiy kiyimda yurishni talab qildi va U Buyuk Britaniya Qirolicha Viktoriya nomidan maktub olib keldi. Maktubda Buxoroda qul savdosini tugatib Buxoroni ruslardan himoya qilishda inglizlar yordamini qabul qilish taklifini bergan edi. Ammo maktubda qirolichani muhri bo'lmaganligi uchun uni sohta hujjat deb o'ylagan. Undan tashqari Charles Stoddart Amir Nasrulloga nisbatan hurmatsizlik qilib uning huzuriga ota kirib borgan [9]. Buxoro amiri Amir Nasrullo o'ziga bino qo'ygan shavqatsiz hukumdor bo'lganligi sababli Nasrullo albatta bundan g'azablangan. Bundan tashqari, Nasrullo Hirot amiridan Charles Stoddartning ayg'oqchi ekanligidan ogohlantiruvchi maktub oladi. Shu sababdan Charles

Stoddartni qamoqa tashlaydi. Buyuk Britaniya hukumati Charles Stoddartdan xabar kelmay qo'rganidan uning ahvolini bilish maqsadida kapitan Artur Arthur Conollyni Markaziy Osiyoga yuboradi. U 1841 yilda Xivaga borgan va Olloqulixon bilan ko'rishgan va Qirolichaning qul savdosini to'xtatib ruslar bilan bo'lg'usi jangda xonliklar bilan birlashib ingilizlar yordamida ruslarga qarshi chiqish taklifini u ham rad etgan. Buxoro va Xiva xonlariga qul savdosini to'xtatish taklifini ularga yoqmasligining sababi xon xazinasiga tushadigan pullarning bir qismini qul savdosi tashkil qilgan edi. Arthur Conolly 1841-yil noyabir oyida Buxoroga Amir Nasrullo huzuriga yetib boradi. Arthur Conollyni Charles Stoddarting o'zi kutib olib Amir Nasrullo huzuriga olib kiradi. Arthur Conolly o'zi bilan birgalikda Hindiston general-gubernator tomonidan yozilgan maktubni olib kelad. Amir Nasrullo maktubni general-gubernator tomonidan yozilganligini bilib bundan yanada g'azablanadi [18] sababi bu maktubni Qirolich Viktoriyani Nasrulloga nisbatan ikkinchi marotab hurmatsizlik deb bildi. Arthur Conolly va Charles Stoddartni hibsga olib ikkalasini ham zindonbant qildi. Buyuk Britaniyaga Arthur Conolly va Charles Stoddartdan hech qanday xat habar kelmaganligi uchun 1843-yil Doktor Joseph Wolffni ulardan habar olish uchun Markaziy Osiyoga yubordi. Volf Buxoroga kelganida Charles Stoddart va Arthur Conolly alaqachon qatil etilgan edi. Wolffning o'zi ham Nasrullo tomonidan qamoqqa olinadi va Fors shohi Muhammad shoh (1834-1848) Nasrulloga yuborgan maktub orqali uning hayoti saqlanib qolinadi. Wolff Buyuk Britaniyaga qaytganida o'z asarida Amir Nasrulloni shavqatsiz zolim ammo poraxo'rlika qarshi hukumdor sifatida tariflaydi. Ayrim manbalarda Nasrulloda Joseph Wolffga nisbatan hurmatda bo'lganligi aytiladi[9]. Sababi Joseph Wolff Buyuk Britaniyadan Markaziy osiyoga ikkita inson hayotini saqlab qolish uchun kelganligidan hayrata qolgan. Sababi shundaki o'sha davirda Amir Nasrulloni qo'l ostida 200 mingga yaqin Eronlik qullar bo'lgan va ulardan hechkim habar olmaganligi uchundir [9]. Amir Nasrullo o'ziga bino qo'rgan shavqatsiz hukumdor bo'lishi mumkin lekin Nasrullo boshqa hukumdarlarga nisbatan davlat ishlarida ancha layoqatliroq bo'lgan. Tarixda ma'lumki 1839-yil ingiliz afg'on urishi bo'lib o'tadi bu urushda ingilizlar afg'onlardan yengiladi. Balkim shuning uchun Amir Nasrullo Buyuk Britaniyani taklifini qabul qilmagandur. Sababi uncha katta bo'lmagan davlatdan mag'lubiyatga uchragan kuchlar Rossiyadek yirik davlat bilan to'qnash kelsak bizga yetarlicha yordam bera olmasachi dekan fikrlar unda bo'lgan bo'lishi mumkindir. Nima bo'lganda ham Rossiya o'z bosqinchilik yurishlarini amalga oshirayotgan bir vaqtda Xonliklar Rossiyaga deyarli qarshilik qila olishmagan ingilizlar ham keyinchalik birlashishni hohlamagan xonlarga yordam qo'lini chozishdan boshtortishgan. Natijada uncha katta bo'lmagan yo'qotishlar siz Markaziy osiyoni egallab olishgan. Bunga bir nechta sabablar mavjud. Birinchidan Rossiya bu janglarga oldindan tayorgarlik ko'rgan. Ikkinchidan Rossiyaning harbiy qudarti Xonliklarning harbiy qudratidan ancha kuchliroq va zamonaviyroq bo'lgan. Uchinchidan esa qo'shinlar son jihatdan ko'pligi va Xonliklarda o'zaro birlik yo'q bo'libgina qolmay ichki nizolar ko'p bo'lgan va bu Rossiya uchun juda ham qulay bo'lgan. Shu sababdan Rossiyaga Markaziy Osiyoni bosib olishda unchalik katta qiyinchilikka duch kelmagan.

Rossiya Markaziy Osiyoni bosib olganidan so'ng bu hududlarda o'zlarining qabih ishlarini bajarishadi. Ular bu hududlarda yashovchi ozod tinchlik sevar xalqlarga nisbatan tinimsiz ravishda juda ham ko'plab adolatsiliklar qilishadi. Bu hududda yashovchi xalqlarni savodsiz taraqqiyotdan orta qolgan deb bilishgan. Ammo bu hududa yashagan buyuk hukumdorlar Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Zahridin Muhammad Bobur, Abdulloxon II dek dunyoni titratgan hukumdorlar va buyuk alomalarimiz Abu Nasir Farobiy, Al Farg'oniy, Ibin Sino, Abu Rayxon Beruniy kabi dunyo ilim fanini rivojlantirtishga qo'shgan hissalari haqida bilshmagan. Endi yaxshilab o'ylab ko'ringchi qanday qilib bunday ishlarni amalga oshirgan insonlarning davomchilari ilimsiz bo'lib qolishi mumkin? Bu savolga javob topish mantiqsiz deb bilaman. Alida Ruslarning olib borgan paxta siyosati tasirida xalq ancha ilimsiz bo'lib qolgan edi. Xalqni ilim va marifatli qilish uchun harakat qilgan va nohaqlikda ayiblanib qatag'on qurbon bo'lgan Jadidlarning o'rni beqiyosdir. Markaziy Osiyo ruslarning tarkibidan chiqishi ko'plab qurbonlar evaziga bo'lgan. Biz yoshlar tinch va osoyishta mamlakatda yashayotganimizga shukur qilmog'imiz kerak. Mustaqillik yo'lida halok bo'lgan bobolarimizning tarixini chuqur o'rganib ular orzu qilgan davlat qurishga Yurtboshimiz bilan birga intilmog'imiz va Yurtimizdagi tinchlikni qadriga yetib uning bardavomligini taminlamog'imiz kerak.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki xalqimizning XIX-XX asr tarixi eng og'riqli nuqtalaridan biridir. Bu davirda ruslar O'rta Osiyoda yashovchi xalqlar ustidan o'z nazoratini o'rnatishga muvofaq bo'lgan. Buning oqibatida bu yerda yashovchi ziyoli va tinchlik sevar xalqlar juda ham og'ir sharoitda yashashga majbur bo'lishgan. Bundan tashqari juda ham ko'plab qirg'inlarni boshidan o'tkazishga majbur bo'lgan. Ruslarni O'rta Osiyoni bosib olishiga va bosib olgandan so'ng ham ularning tasiridan chiqib ketishga bir qancha qarshi harakatlar bo'lgan, biroq rus qo'shinlarning zamonaviy qurol yaroq bilan taminlanganligi uchun ham bu qarshilikla samarasiz bo'lgan. Agarda XVIII-asrda xonlar va amirlar O'rta Osiyoni birlashtirishga muvofiq bo'lganda rus bosqinchilarini O'rta Osiyoni bosib olishga yo'lqaymasdi. Agar bu kuch bugungi kunda yagona davlat sifatida vujudga kelganda rivojlangan davlatlar qatorida turib dunyoga o'z so'zini ayta oladigan qudratga ega bo'lgan davlatga aylangan bo'lardi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Izzat Allāh (Mīr.), *Travels in Central Asia by Meer Izzut Oollah*. – Calicutta: Foreign Department Press, 1872.– P. 100.
2. William Murcroft. *Travels in the Himolayan provinces of Hindustan and the Panjab; In Ladakh and Kashmir; in Peshavar, Kabul, Kunduz and Bukhara*. – London: John Murray, 1841. – P. 508.

3. Lieuet. Alexr Burnes, F.R.S. Travels Into Bokhara; Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia. In Three Volumes. Vol. I. – London: John Murray, Albemarle Street. 1834. – P. 473.
4. Hopkirk Peter. The Great Game: On Secret Service in High Asia. – London: Murray, 1990. – P. 146.
5. Scott Levi. The rise and fall of Kokand. Central Asia in Global age. – Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 2017. – P. 153
6. Conolli Arthur. Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Affghaunistan. Vol. I. – London: Richard Bentley, 1834. – P. 440.
7. James Abbott. St. Petersburg during the late Russian invasion of Khiva. – London: Smith Elder, 1876. – P. 380.
8. Rawlinson Henry. England and Russia in the East. – London: Murray, 1875. – P.153.
9. Joseph Wolf. Narrative of Mission to Bukhara in 1843-1845 years, to ascertain The Fate of Colonel Charles Stoddart and Captain Conolly. – New York: Harper & Brothers, 82 Cliff street, 1845. – P. 2.
10. Boluger Demetrius. Central Asian questions essays on Afghanistan, China, and Central Asia. – London: T. Fisher Unwin, 1880. – P. 457.; Boluger Demetrius. Central Asian portraits, the celebrities of the khanates and neighboring states. – London: W. H. Allen, 1880. – P. 310.
11. Sir Frederic John Goldsmid. Central Asia and its question: being a paper. – London: Edward Stanford, 1873. – P. 64.
12. Rawlinson Henry. England and Russia in the East. A Series of papers on the Political and Geographical condition of Central Asia – London: Murray, 1875. – P. 393
13. Howorth Henry. History of the Monhols from the 9th to the 19th century. – London: Longmans, Green and Co., 1876. – P. 743.
14. Charles Marvin. Reconnoitring Central Asia. Pioneering adventures in the region lying between Russia and India. – London: Swan Sonnenschein, 1886. – P. 421.
15. Macgregor Charles. Defense of India: A Strategical Study. – Simla: Government central branch press, 1884..– P. 359.
16. M.Holdsworth. “Turkestan in the neneteenth centuary”. Oxford.,1959. – P. 90.
17. Meyer K. E., Shareen B. B. Tournament of Shadows – The Great Game and the Race for Empire in Central Asia New York: NY Basic Books, 1999. – P. 22-24.
18. Ergashev B. Manbashunoslik va tarixshunoslik – Samarqand: SamDU nashri, 2021. – B. 146.
19. Mirzo Olim Madum Xoji. Tarixi Turkiston – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – B. 249.
20.
https://www.academia.edu/42401551/Florio_Beneveni_nin_Buhara_El%C3%A7ili%C4%9Fi_1718_1725_The_Embassy_of_Florio_Beneveni_in_Bukhara_1718_1725_